

Lliçó inaugural

Una mirada a la salut des de la perspectiva de l'antiga Grècia

SEBASTIÀ CANAMASAS I IBÁÑEZ

La intenció d'aquesta lliçó inaugural del curs 2003-04 és, abans de res, de fer-se entenedora per a tots els qui formem part d'aquesta Universitat. He triat un tema històric, de l'antiga Grècia, ja que la filosofia i la medicina gregues són les majors contribucions a la creació de l'esperit científic occidental¹. No hem d'oblidar, però, les matemàtiques, la geometria, l'arquitectura i sobretot la filologia, ja que sense aquesta darrera no tindríem la informació cultural i històrica de l'antiga Grècia, bressol de la nostra civilització.

Com diu Vicens Vives “La història no es fa, sinó que es refà. Amb noves dades, matisos diferents i sensibilitats noves que van configurant la realitat del passat, vista des d'avui”.

En aquesta lliçó els destacats no seran els fets històrics que van començar fa aproximadament 3000 anys, com sempre en la història; els protagonistes seran les dones i els homes.

Escoltarem també que cuidar i guarir les persones malaltes no solament ho han fet els metges, sinó que és una tasca que també han realitzat sacerdots, mags, esclaus i dones i homes lliures i de diferents classes socials.

Per sort l'ésser humà necessita constantment la capacitat de la sorpresa; les persones necessitem sorprendre'ns contínuament. Això fa que puguem desenvolupar invents i descobriments constants. Però avui dia la gent estem tan capficats amb els afers diaris, que deixem oblidada i enterrada la capacitat de sorpresa. La meva intenció és que penseu, raoneu i us sorprengueu amb els fets que passo a descriure.

Fa aproximadament tres mil anys, a l'antiga Grècia, neix la filosofia. És una nova manera de pensar. Fins aleshores la gent només havia trobat respostes a les seves preguntes amb la religió². Religió de déus humanitzats, fets i creats pels humans, amb totes les seves debilitats, odis i venjances. Un bon exemple d'això n'és la *Il·líada* d'Homer.

L'home, per poder viure i conviure, té la necessitat de crear *mites*³. En el temps que la filosofia i la ciència no existien, els homes inventaven el *mite*, fonamentat en la màgia i la religió. Però també vull fer-vos veure que com que continuem essent persones humanes, és molt difícil trencar amb els mites que han estat tants anys vivint amb nosaltres. Per això m'atreveixo a dir que els mites continuen vius en nosaltres. Pensem, amb un exemple ben clarificador, en la causa de les guerres que estem vivint actualment. Encara, i com sempre, els homes continuem amb els mites.

La medicina grega es desenvolupa en un espai cronològic de més de 2000 anys d'història, amb influències de la medicina mesopotàmica, egípcia i cretenca, principalment. Amb ella aparei-

xen diferents professionals, el metge (*iatros*) com un treballador públic, ben diferenciat dels sacerdots i mags, que també practicaven la medicina o millor dit, l'art de curar. També com a professional té el seu lloc ben diferenciat el cirugià —*cheirourgein*—, que treballava amb les mans. Aquí ens podem veure reflectits els fisioterapeutes i les infermeres pel nostre treball artesanal, ja que som professionals que treballem principalment amb les mans. S'ha de tenir en compte també que totes les professions tenien els seus clients i les seves feines ben especificades, ja que les formes de medicina màgica, teúrgica, empírica i tècnica no varen tenir una successió cronològica, sinó que coexistien⁴.

Per poder fer un estudi cronològic de la medicina i de les ciències de la salut a l'antiga Grècia, exposaré sis períodes dels quals revisarem els fets més importants.

Aquests períodes són:

- La medicina homèrica.
- La medicina teúrgica.
- La medicina astrològica o astral.
- Les ciències presocràtiques.
- Les escoles prehipocràtiques.
- La medicina hipocràtica.⁵

En cada un d'aquests períodes veurem les diferents professions de les ciències de la Salut i potser us *sorprendrà* veure que encara hi ha mites que existeixen, en els quals es creu i que es practiquen avui en dia.

Comencem pel primer període.

LA MEDICINA HOMÈRICA

La *Il·líada* i la *Odissea* d'Homer constitueixen el pilar, l'arrel primera de la cultura occidental⁶. En la *Il·líada*, Homer ens descriu la guerra de Troia, ciutat de la qual es qüestionava l'existència fins que el 1873 Schiliemann en descobreix ruïnes.

En la *Il·líada* el tema és l'amor, el rapte d'una princesa casada, el marit de la qual, ferit en el seu honor, ha d'arribar a declarar una guerra per tal de rescatar-la. Homer idealitza i mitifica en la seva obra aquests fets, però segurament, com sempre, la realitat del conflicte va ser una raó econòmica i d'Estat; per tant, continua el mite. En l'obra hi ha multitud d'herois, déus, semidéus i humans amb totes les seves virtuts i defectes. Els déus no deixen de ser humans i els homes volen ser déus. Per altra banda, a la *Odissea* hi ha un sol protagonista, Ulisses, que, amb els seus viatges, amb el seu esforç continuat per tornar a la pàtria, es converteix en el paradigma de la nostàlgia. Ulisses és l'heroi nostàlgic per antonomàsia. Quants de nosaltres no ens hem sentit alguna vegada Ulisses?

Qui era Homer? Quina professió tenia? ¿Qui sap si la *Il·líada* no és —com ens proposa l'investigador alemany Darembey (1957)— el diari novel·lat en forma èpica d'un metge cirurgià que va ser a la guerra de Troia?

Els aspectes quirúrgics i mèdics descrits per Homer a la *Il·líada* ens fan pensar que, o era metge, o estava molt instruït en aquest art.

A la *Il·líada* apareix per primera vegada una nomenclatura mèdica que ha estat estudiada detingudament per Körner (1929) i Fiedrich (1956), els quals arriben a comptar fins a 150 paraules d'anatomia del sistema ossi i articular, com ara *rakhis* per a la columna; *gony* per al genoll, *iskhion* per al maluc, etc. Totes elles origen del vocabulari anatòmic actual.

A la *Il·líada* també, segons l'estudi de Frölich (1879), es detecten 147 ferides en diferents parts del cos i es descriuen detingudament i amb precisió els òrgans afectats pel trajecte del traumatisme, a més a més, sovint es fa el pronòstic de la gravetat segons la seva localització.

En el Museu de Berlín es conserva una ceràmica de l'època, concretament un vas on es representa Aquil·les aplicant un embenat al braç dret ferit de Patrocle, que posa de manifest una tècnica correcta i depurada en la seva execució.

Detall en una tassa de ceràmica (any 50 a.n.e.) Statliche Museen, Berlín.

Daremberg (1957) assenyala que Homer empra la paraula amb l'arrel *epimassetein* per indicar l'acció directa de la mà quan es fa la cura d'una ferida.

També fa servir, segons el mateix autor, la paraula *tripsis* per indicar la curació pel moviment de la mà, quan descriu el massatge que un esclau fa a Ulisses quan encara està lluitant a Troia i no ha començat el seu viatge nostàlgic de retorn a Ítaca.

Com podem veure en aquest primer període, Homer ens descriu diferents persones que vetllen per la salut, i utilitza un vocabulari tècnic que avui dia fem servir a la nostra professió i que ensenyem a les universitats.

EL SEGON PERÍODE ÉS L'ANOMENAT DE MEDICINA TEÚRGICA

La paraula *teurgia* significa la utilització dels poders de les divinitats en favor de l'home.

La medicina teúrgica es basa en la idea que en la malaltia intervé el mal, el pecat i el malviure de les persones, raó per la qual els déus els castiguen amb malalties i desgràcies.

No fa tants anys, quan fèiem una trapelleria l'àvia ens advertia: "Déu et castigarà". I quan arribàvem a casa amb un trau al cap ens amonestava: "Ja t'ho deia, Déu t'ha castigat".

La medicina teúrgica tenia una orientació exclusivament pronòstica i profilàctica⁷, ja que l'acció que exercien els déus podia propiciar-se amb mitjants anomenats apotropaics⁸ —sacrificis rituals, sobretot d'animals com ara xais i coloms, per evitar la malaltia. S'utilitzaven també rituals de catarsi amb els quals es procurava expulsar o netejar la malaltia del cos. La catarsi apareix en molts escrits grecs, en forma de banys en rius on l'aigua no està estancada, per tal de netejar millor la malaltia i fer-la desaparèixer. Aquesta és una tècnica que avui dia anomenaríem hidroteràpia.

També utilitzaven el foc per purificar —termoteràpia— i inhalacions fumigatòries —inhaloteràpia— amb herbes, arrels i minerals, com per exemple el sofre, que utilitzaven contra la impuresa moral.

La catarsi també es fa efectiva amb la curació mitjançant la paraula —logoteràpia— que també es denomina salm terapèutic. Es presentava en la medicina grega teúrgica en forma de pregària o d'invocació als déus expressada amb paraules suggestives. Tal com diu Eurípides: “La persuasió no té altre temple que la paraula”. I Sófocles va més enllà, fins al punt d'endinsar-se en la psicoteràpia quan diu: “La paraula expressa el ser i la intimitat de l'home”, i “La persona malalta es consola sempre expressant davant d'un altre el seu dolor”.

Tractament de musicoteràpia decorada en un vas (segle VI a.n.e.) Antikensammlung, Munich.

Temple Asclepi a Epidaure (360 a.n.e.)

Podem incorporar també en els mètodes curatius teúrgics i catàrtics, la música —musicoteràpia— i la dansa. En la musicoteràpia s'havien de barrejar, segons la malaltia a tractar, sons de l'arpa, instrument de corda que és considerava pur. En canvi, no es podien utilitzar sons de flauta, ja que el vent era considerat impur per curar.

Els centres de la medicina teúrgica grega eren els temples d'Asclepi —adaptat posteriorment pels romans amb el nom d'Escolapi.

Aquests temples estaven edificats en llocs escollits tenint en compte el sol, el vent, la llum... Sempre en paratges de bellesa natural amb manantials d'aigua abundant —hidrologia. Podríem comparar els temples d'Asclepi amb els balnearis actuals, ja que tenien llocs d'estada i residència per a les persones malaltes, en els quals rebien banys —hidroteràpia—, massatges —massoteràpia—, feien exercicis gimnàstics —cineteràpia— i havien de seguir una dieta adaptada segons la malaltia⁹.

Els sacerdots encarregats d'aquests temples rebien les persones malaltes i els explicaven les curacions que havien fet. El malalt duia a terme l'ofrena d'un sacrifici a Asclepi i passava a una sala per rebre massatges relaxants i uncions amb olis especials que el preparaven per al descans de la nit. El malalt dormia en una habitació prop de l'estàtua d'Asclepi, i segurament sota els efectes d'algun tipus de droga —farmacopea. Durant la nit se li apareixia el sacerdot, anomenat Asclepiades, i li aconsellava el remei que havia de prendre per a la seva malaltia.

En obtenir la curació, era costum que la persona malalta fes l'anomenat *anatema* que consistia a reproduir en metall o en cera l'òrgan afectat. També es deixava un escrit amb la descripció del seu cas i sobretot de la seva guarició.

Resumint, podem veure que en la medicina teúrgica es practicaven tècniques específiques de fisioteràpia com ara la hidroteràpia i la massoteràpia. També s'utilitzaven coneixements de

dietètica, de musicoteràpia i, sobretot, la psicoteràpia. Avui dia encara podem veure que en alguns santuaris, ermites i esglésies hi ha cames i braços de cera; pintures explicant el miracle de la curació i escrits donant gràcies al sant, la santa o la marededéu venerada per haver guarit determinades malalties. Com veieu, continuem amb els mites i les sorpreses.

LA MEDICINA ASTROLÒGICA

Simultàniament a la pràctica de la medicina teúrgica, i també posteriorment, en el període de la medicina tècnica de l'últim període hipocràtic, es dona a Grècia una medicina astral o astrològica, deguda segurament a la influència de les medicines persa i egípcia, basada en les observacions astronòmiques.

La influència del astres sobre les parts del cos l'explica detingudament Aristòtil i la dona com un fet natural degut a l'escalfament o refredament que exerceix el sol sobre la terra durant el seu cicle anual i la lluna en el mensual. Aquesta afirmació d'Aristòtil, dona peu perquè Diocles de Karisto confirmés que el cicle menstrual de la dona seguia les fases del mes lunar.

La medicina astral grega es basa en la correlació del macrocosmos de l'univers amb el microcosmos de l'ésser humà i s'ha mantingut fins als nostres dies. La influència astral es trobava projectant el cos humà sobre el pla del cel del zodíac: el cap es posava a Àries i els peus a Peixos i d'aquesta manera es determinava la influència astral en l'home i s'obtenia el mapa següent:

- . Àries – cap
- . Toro – coll
- . Bessons – braços
- . Càncer – pit
- . Lleó – tronc/costelles
- . Verge – ventre
- . Balança – ronyons
- . Escorpí – òrgans sexuals
- . Sagitari – cuixes
- . Capricorn – genolls
- . Aquari – cames
- . Peixos – peus

Sacerdots dels temples d'Asclepi, així com metges de les escoles prehipocràtiques en els segles V i VI abans de la nostra era, afegien als mètodes que empraven per tractar i curar, la medicina astral. Era, doncs, un complement que utilitzaven en els seus tractaments. Avui en dia queden clares reminiscències de la medicina astral o, més ben dit, zodiacal. Només és qüestió de llegir, mirar i escoltar els mitjans de comunicació per adonar-nos que sempre ha existit, i m'atreiria a dir que sempre existirà. El cel, els astres, l'univers en si, serà sempre un misteri per a l'home, i a un misteri és molt fàcil lligar-li un mite.

LES CIÈNCIES PRESOCRÀTIQUES

Relleu de joves atletes grecs (segle VI a.n.e.) Museu Arqueològic Nacional. Atenes

L'inici d'una actitud científica en la medicina hipocràtica va ser el resultat de l'interès dels grecs pel cos humà, com ho exemplifica la realització de les primeres olimpíades l'any 776 abans de la nostra era. Això va fer que es creessin espais, que van anomenar gimnasos, on es preparaven i es cuidaven físicament els atletes que volien participar a les olimpíades.

Es seleccionaven les dietes adequades, feien un entrenament físic molt ben dirigit per mestres especialitzats, banys, massatges, banys de sol —helioteràpia—

i es feia també el tractament de les lesions esportives que es produïen el atletes entrenant o en competició. Aquestes lesions eren tractades per metges i quirúrgics especialitzats.

Però el naixement de la medicina científica va estar influenciada sobretot pels filòsofs presocràtics. Tales de Milet, Anaximandre de Milet, Anaxímenes, Pitàgores. Aquest últim realitza el primer treball d'observació sobre les relacions matemàtiques i l'harmonia musical. Segons ell, la música és alhora so i número, i la música és harmoniosa quan imita els moviments dels astres —musicoteràpia i psicoteràpia. Va ser també pitagòrica la idea grega del just mitjà, fent referència la mesura equilibrada de totes les coses de la vida diària, com pot ser la perfecta realització de l'exercici adequat i el repòs, el son i la vigília, l'alimentació i el dejuni, etc.

El deixeble de Pitàgores, Alcmeó de Crotone va realitzar disseccions anatòmiques sobre persones i animals especialment dirigides a conèixer el mecanisme de la visió, va comprovar la relació del sistema nerviós entre l'ull i el cervell.

El que caracteritza aquest període formatiu de la filosofia, la ciència i la medicina, són dos fets ben diferenciats. Per una banda, el nombre limitat d'observacions mèdiques d'alguns filòsofs que dominaven les dues disciplines i que van anar postulant generalitzacions que van servir per posar el fonament de les doctrines científiques, establint conjuntament la teoria i la pràctica de la medicina racional. I d'altra banda, el sorgiment dels filòsofs-metges o metges-filòsofs, que dominaven tot el saber de l'època (medicina, matemàtiques, astrologia i filosofia) i que entre les seves competències hi havia la de guarir les malalties. En definitiva homes savis, humanistes, filòsofs de la natura i molt poc amants dels mites.

ESCOLES PREHIPOCRÀTIQUES

Les escoles mèdiques prehipocràtiques es varen desenvolupar científicament en la zona geogràfica de la diàspora grega, a l'Àsia menor, al nord d'Àfrica i al sud d'Itàlia. L'emigració dòrica funda les escoles de Kyrene, Rodos i Knidos durant el segle VII abans de la nostra era. Els aqueus funden l'escola de Kos el segle VI abans de la nostra era, i la de Crotone el segle V abans de la nostra

era. Aquestes escoles tenien un ensenyament de caràcter privat, estaven constituïdes per grups de metges relacionats entre si per la seva pràctica professional i per la seva afinitat en el pensament científic. Reben honoraris dels estudiants que volien fer un aprenentatge mèdic. No eren, per tant, institucions formals ni públiques.

L'escola de Knidos, en la qual varen destacar dos metges, Cetèsias i Euryfon, tenia influències mesopotàmiques i egípcies, els seus coneixements i ensenyaments es varen orientar principalment cap a una minuciosa classificació de les malalties, del diagnòstic i el tractament dels síndromes de les diverses patologies. Era, per tant, una escola amb unes arrels i uns ensenyaments bàsicament tècnics. Ben al contrari de l'escola de Kos, de la qual Hipòcrates és el principal metge de referència. Aquesta escola es preocupava del malalt com un tot, tenint en compte no solament el cos, sinó també l'ànima. Per tant, reconeixia la relació existent entre la malaltia física i la psíquica, i com l'una pot influir en l'altra. Per tant, entenia la malaltia com una reacció general del cos humà. S'interessava per la prevenció, els pronòstics, els mitjans terapèutics generals i no locals de les persones malaltes que tractava¹⁰. A l'escola de Kos també s'explicava la doctrina dels 4 elements:

- . Terra
- . Aigua
- . Aire
- . Foc

Distingien, per analogia, 4 qualitats o temperaments: terra-sec, aigua-humit, aire-fred i foc-calent, aquest elements es podien combinar, així la terra era freda i seca, l'aigua freda i humida, l'aire calent i humit i el foc calent i sec.

A les escoles prehipocràtiques, per analogia, es comença a integrar la doctrina dels 4 elements i els seus temperaments i combinacions característics amb els 4 humors o líquids del cos humà.

- . La sang que procedia del cor
- . La flegma del cervell
- . La bilis groga del fetge
- . La bilis negra de la melsa.

Per tant, sorgeix l'esquema humoral bàsic segons el qual la sang era calenta i humida, la flegma freda i humida, la bilis groga calenta i seca, i la bilis negra freda i seca, segons un estudi realitzat per Lloyd el 1964.

Així doncs, l'estat de bona salut es basava en l'equilibri d'aquests líquids dins del cos humà. I la malaltia consistia en un desequilibri humoral⁶. L'homeopatia actual té les seves arrels més fondes en aquests coneixements.

Durant molts segles, aproximadament quinze, l'esquema humoral indica també les normes racionals a seguir en el tractament de les malalties. Com a exemple clàssic tenim la sangria, útil per eliminar una malaltia que donava un excés d'humor sanguini.

La doctrina humoral de les escoles prehipocràtiques segueix tots els aspectes de la medicina, fins i tot la dels nostres dies, i encara trobem moltes idees amb aspectes tècnics i bioquímics vi-

gents. En conclusió, podríem dir que la medicina es va tornar seriosa, racional. Aquí apareix la medicina tècnica, en la qual els professionals tenen dos camps de treball ben definits, el dels metges i el dels quirúrgics o cirurgians (aquells treballadors artesans, on vèiem reflectides la fisioteràpia i la infermeria), etc. Gràcies a aquests canvis de percepció de les malalties, comencen a desaparèixer alguns mites i supersticions.

MEDICINA HIPOCRÀTICA

La medicina hipocràtica, com assenyalen Lichterthacher (1948) i Laín Entralgo (1970), constitueix l'origen d'una concepció científica de la medicina actual¹. Definitivament queda alliberada de la religió i la màgia i s'estableix com a coneixement tècnic. Hipòcrates va fer servir els sentits i la ment, és a dir, l'observació i el raonament, com a únics instruments diagnòstics. Crea la medicina clínica fent servir per primera vegada la història clínica, relacionant amb una metodologia ben definida els signes, símptomes i síndromes de les malalties, així com el pronòstic, i considera el malalt com a persona total.

Hipòcrates té l'habilitat de separar més marcadament els àmbits de la medicina i la filosofia. L'allibera de l'especulació sense base pràctica, però la manté unida a l'observació racional del malalt i la malaltia.

La investigació històrica ha estat extremadament crítica amb les seves obres escrites, Wilamowitz (1925)¹¹ diu que Hipòcrates era un home sense un llibre, i Edelstein (1931)⁴ que era un nom mancat de tota realitat històrica accessible.

En canvi, en el món de la filologia, autors com Joly (1966) han recollit referències dels filòsofs contemporanis d'Hipòcrates, entre els quals destaquen Plató, amb el *Diàleg sobre Protàgoras* i Aristòtil amb el seu tractat de política on apareix ben clara la fama d'Hipòcrates com el metge més important del seu temps.

Segons Diller (1962) s'atribueixen a Hipòcrates 53 llibres, els uns són monogràfics, altres anotacions i altres encara textos clínics, i més que l'obra d'un autor sembla el treball d'una escola mèdica en diferents moments i èpoques⁹.

Això fa pensar que Hipòcrates va existir, i la seva fama com a metge és indiscutible, però que fos l'autor de 53 llibres potser s'hauria de posar en dubte. Tot i així s'ha de dir que la seva manera de pensar i actuar davant de la persona malalta i la malaltia en fa el fundador i iniciador d'una manera científica d'entendre la medicina, la de les escoles dites hipocràtiques.

La col·lecció de les seves obres es coneix com a *Corpus Hippocraticum* i reuneix principalment doctrines de l'escola de Kos⁵.

En les obres d'Hipòcrates apareixen referències a diferents professions de la salut, a part de la professió mèdica. Així en l'obra *Medicina antiga* parla de tenir cura en l'elecció d'una dieta per tal de realitzar un bon tractament. Escriu també en aquesta obra els problemes de salut que poden ocasionar els excessos d'exercicis físics o el repòs continuat. Descriu també la importància dels exercicis físics ben dirigits, el massatge i els banys, o atribueix molta importància als banys d'aigua de mar.

En el *Tractat de cirurgia* enumera els tipus d'embenats per a cada intervenció, i en *el Llibre de les fractures* introdueix la immobilització amb fèrules, l'embenat compressiu i descriu diferents tipus d'exercici físic segons la gravetat de les fractures.

En l'obra *Règim en les malalties agudes*, parla dels canvis de dieta, de l'aigua i dels banys —dietètica, hidrologia i hidroteràpia⁶.

Resumint, podem dir que la medicina hipocràtica representa un coneixement superior en relació a tots els seus predecessors i contemporanis, i dóna una orientació decisiva a la medicina en separar-la de les pràctiques màgiques, religioses i teúrgiques.

Estableix que la mateixa naturalesa del malalt és el millor metge de la seva malaltia i l'art consisteix a respectar-la i a no interferir en la seva acció, ni perjudicar la persona malalta.

En conclusió, veiem que Hipòcrates, en els tractaments que proposa, parla molt extensament de la dieta que s'ha de donar a cada persona malalta segons la seva malaltia, és a dir, ens parla de dietètica i nutrició. Pel que fa a la fisioteràpia, aconsella els exercicis ben dirigits i moderats perquè el malalt no es cansi —cinesiteràpia—; dóna importància al massatge —massoteràpia—, als banys —hidroteràpia— i descriu també el tractament de banys de mar —talassoteràpia.

Tot això que he explicat per intentar sorprendre-us, em serveix ara per acabar fent una reflexió. Tot em fa pensar que continuem igual, encara que en un altre moment i un altre lloc, perquè, definitivament, continuem essent humans amb un mite que és el pricipi i el final de tot, la mort. La nostra cultura de la mort és poca i la por és molta, i això fa que continuem amb els mateixos mites de sempre més o menys disfressats. L'àlgebra del misteri.

Abans d'acomiar-me, m'agradaria recordar un pensament que diu: “La nostra existència és un misteri, i el seu coneixement, conte i encís”.

Moltes gràcies.

Miniatura de Pietro da Eboli (segle XIV). Representa el bany terapèutic proposat per Hipòcrates. Biblioteca Angelica, Roma.

RELACIÓ BIBLIOGRÀFICA

1. LAIN ENTRALGO, P. *Historia Universal de la Medicina*. Barcelona: Salvat, 1972-75.
2. DODDS, E.R. *Los griegos y lo irracional*. Madrid: Guadarrama, 1980.
3. CAVENDISH, R. *Man, Myth and Magic*. Nova York: Marshall Cavendish Corp., 1974.
4. DAREMBERG, Ch. *Etat de la Médecine entre Homère et Hippocrate*. París: Didier, 1869.
5. GARCIA VALDÉS, A. *Historia de la Medicina*. Madrid: Interamericana/McGraw-Hill, 1987.
6. GUERRA, F. *Historia de la Medicina*. Madrid: Norma, 1989.
7. GIL, L. *Therapeia. La Medicina Popular en el Mundo Clásico*. Madrid: Guadarrama, 1969.
8. LAIN ENTRALGO, P. *Historia de la Medicina*. Barcelona: Salvat, 1978.
9. LYONS, A. PETRUCCELLI, R.J. *Historia de la Medicina*. Barcelona: Doyma, 1991.
10. LAIN ENTRALGO, P. *La Medicina Hipocrática*. Barcelona: Salvat, 1970.
11. BLAKE, J.B. *Education in the History of Medicine*. New York and London: Hafner Publishing Co., 1968.